

ҰЛТТЫҚ КИІМ ҮЛГІСІН ӘЗІРЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.С.Сманова -

сәндік қолөнер кафедрасының аға оқытушы, п.ғ.к.

Бүгінгі экономика мен индустрияның дамуына сәйкес өндірістік жүйелерді жетілдіру жағдайында халықтың өзіндік болмысы мен мәдениетіне баса назар аударылуы жастардың ұлттық мәдени мұралар негізінде адамгершілік қасиеттері мен өнімді еңбек ету дағдыларын, шеберліктерін шыңдау қажеттілігін арттырып отыр. Осы талапқа казак ұлттық киім үлгілерінің мазмұны мен технологиясын меңгерту процесі толық жауап береді. Өйткені ұлттық киім – халықтың дүниетанымынан, эстетикалық талғамынан, әдет-ғұрып, салт-дәстүрінен жан-жақты хабардар ететін тарихи-мәдени және материалдық мұра. Ал, оны әзірлеу ұзақ та тыңғылықты, табанды еңбекті қажет ететін, сан килы әдіс-тәсілдер негізінде күрделі еңбек әрекеттері арқылы жүзеге асырылатын көп қырлы еңбек процесі.

Осы казактың ұлттық киімдерін зерттеген ғалымдардың бірі Э.Рассохина казак киімдері негізінен сәндік-мерекелік болып келетіндігін, бірақ осы сәнділік оның атқаратын қызметтерімен органикалық үйлесімділікте болатындығын негіздейді. Мәселен, киімдердің жиектеріне сәнділік тұрғысында безендірілген ызбалар мен оқа жіптер оның етегінің тозудан сақтандырады. Үлбірден жасалған ішіктер мерекелік тұрғысынан және үлбірін сақтап тұру үшін баркытпен тысталды. Теріден жасалған белдіктер сәндік үшін және мықты ұстап тұру үшін металл тілімшелермен әшекейленді. Әрбір сәндік элемент немесе құрастыру амалы жәй қолданылған жоқ – олардың бәрі бір мақсатқа бағытталды және ыңғайлылыққа, сұлулыққа және киімнің ұзақ сақталуына, тозбауына қызмет етті [1].

Біз *саяхатшы ғалымдар* И.П.Фальк, П.С.Паллас, И.Георги, Г.И.Спасский, А.И.Левшин және т.б., *этнографтар* Ө.Жәнібеков, С.Қасиманов, Ә.Марғұлан, М.С.Муканов және т.б., *технологтар* С.Ж.Асанова, М.А.Нұржасарова, *опертаушылар* Э.Рассохина, К.Ибраева, *суретшілер* Р.Д.Ходжаева, И.В.Захарова, А.Птицына, Г.Тәкішева, А.Құралов, Қ.Саматұлы еңбектерін жан-жақты талдау негізінде казак ұлттық киімдерінің атқаратын қызметін төрт топқа (*практикалық, ақпараттық, ғұрыптық-дәстүрлік, эстетикалық*) бөліп қарастырамыз:

1. *Практикалық:*

- суықтан, ыстықтан, самал-желден, шаңнан т.с.с. қоршаған ортаның, табиғаттың түрлі әсерінен қорғауы;
- көлікке (ат, түйе т.б.) отыруға ыңғайлы болуы;
- көшіп-қон өмірге ыңғайлы болуы (шапанын жастанып, жамылып, оранып ұйықтау және т.б.);
- малшылық, егіншілік өмірге жүріп-тұруға ыңғайлы болуы;

2. *Ақпараттық:*

- адамның әлеуметтік тегін көрсетуі (байлар, кедейлер және т.б.);

- қоғамдағы қызметі (хандар, сұлтандар, батырлар, сал-серілер, кожа-молдалар, баксы-балгерлер, және т.б киімдері.);
- жасы (сәби киімі, бала киімі, бозбала кімі және т.б.);
- отбасылық жағдайы (қыз, келін, бәйбіше, балалы әйел киімі және т.б.);
- кәсіптік жұмысы туралы ақпарат беру (малшы киімі, аңшы киімі және т.б.);
- ою-өрнектері арқылы ақпараттар беру (мәселен шапанға безендірілген «таңдай» оюы – даусын құстың сайрауындай әсем де әуенді болсын дегені).

3. *Ғұрыптық-дәстүрлік:*

- сыйлық-тартулық (шапан кигізу, иығына шапан жабу дәстүрі, елшіліктер арасындағы құрметті сый; «шен-шекпен алу»; жағалы киім беру; «тоғыз тартудың» ең басты бұйымы хан тонау);
- магиялық (адам қайтыс болғанда шапан тарату; дүние салған адамның шапандарын бірге жерлеу);
- ырымдық (тіл-көзден, бәле-жаладан қорғау);
- салықтық (ат-шапан айып тарту);

4. *Эстетикалық:*

- киімдердің ою-өрнектермен әшекейленуі;
- тігіспен, кестемен, жапсырмамен, алтын зермен безендірілуі;
- аң терісімен (бұлғын, сусар, ақкіс, түлкі және т.б.) әрленуі;
- асыл тастармен, түрлі әшекейлермен безендірілуі;
- маржан моншақтармен, металл тілімшелермен үкі қауырсынымен;
- жібек, парша, барқыттан және т.б. тігілуі;
- желбіршек, желбезектердің салынуы;

Қазақ ұлттық киімдерінің атқаратын қызметіне жасаған талдау оның мазмұндық ерекшеліктерін анықтауға септігін тигізді. Қазақ ұлттық киімдерінің ерекшеліктерін *жеті топқа* бөліп қарастырамыз: 1) *танымдық* (халықтың дүниетанымы, діні, ұстанымы); 2) *жергіліктік* (географиялық, аймақтық); 3) *әлеуметтік* (отбасылық, қоғамдық); 3) *әдет-ғұрыптық* (тойлық, мерекелік және т.б.); 4) *киінуіне байланысты* (ерлер киімінің бірізділігі, әйелдер киімінің бірізділігі); 5) *сахналық* (айтыстық, әншілік, бишілік); 6) *дизайндық* (боюу түстері, ою-өрнектері, әшекейлері); 7) *технологиялық* (сыру, көктеу, кестелеу және т.б.).

Осы аталғандардың бірқатарына мысалдар келтіруді жөн санадық.

Әйелдер киімі ел салты бойынша қоғамдағы, өмірдегі әлеуметтік рөліне байланысты төрт топқа арналып тігілген: қыздар киімі, келіншектер киімі, орта жастағы әйелдер мен қарт бәйбішелер киімі. Олар әшекейіне, көркемдігі мен тігілуіне қарай ажыратылады. Қыздар киімінің кеуделері тар, қынамалы болып, омырауы мен жаға-жеңдері кестеленеді. Көйлектері қос етекте келіп, бас киімдеріне моншақ тағылады. Аяқ киімдері жеңіл, биік өкшелі болып келеді. Олардың қай киімі болса да алтынмен, күміспен, меруерт моншақтармен әшекейленеді. Қыздар көбінесе құндыз бөрік, қатипа тақия киеді және үнемі шолпы тағып жүретін болған. Олар төсін жасыру үшін көкірекшені қатты тартып қиетін.

Ертеде қазақ келіншектері қыз киімдерін бір құрсақ көтергенге дейін

киген. Олар бөрік, тақия кимеген, бас киімдеріне үкі тақпаған және жалаңбас жүрмеген. Құрсак көтерген келіншектер кең етеккі киім киген. Олар бастарына әшекейлері сиректеу шаршы, шәлі тартқан. Орта жастағы әйелдердің көйлектерінде қос етек болмаған. Бұл жастағы әйелдер шаршыны орап тартқан. Шаршыларының жиектеріне әшекейлер түсірілмеген. Қарт әйелдердің киімдерінің етектері мол қаусырмалы болып келген. Олардың әшекейлеріне көбіне түйме, қапсырма, оқалы өңір жатады. Олар шаштарына шолпы тақпай, өңірлеріне алқа салмаған. Ал көксауыр кебіс, кестелі мәсі, білезік, сырға, сақина, күміс түйме, тенге сияқты әшекей заттар барлық жастағы әйелдерге тән болған.

Қыздың күйеуге шыққанына бір жыл толғанда желек жамылған. Ол сәукеленің қарапайымдатылған түрі, оның қаңқасы қатты материалдан жасалады, пішімі конус тәрізді болып, қаңқа глазетпен немесе фольгамен қапалады, алтын, күміс сияқты асыл тастармен әшекейленеді. Бала туғаннан кейін жас әйел кимешек киеді. Оны әдетте әйелдер 25-45 жас аралығында киген. Ол ақ матадан тігіліп, көбінесе тығыз кестемен кестеленеді.

Қазақтың әдет-ғұрып салты бойынша, бала туған әйелдер қыздардың көйлегіне қарағанда етегі ұзын, желбіршек салынбаған көйлек, белінің алдыңғы жағына металдан жасалған қапсырмасы кейде түймесі бар қамзол киген. Бастарына кимешек және оның сұлама, күндік, орама түрлерін тартқан. Олар сырт көзден маңдай алды шаштарын жасырып тұруға есептеліп тігілген. Өйткені әйелдердің үйден шыққанда шаштарын екі бұрымға немесе одан да көп бұрымға өріп, ашық жерін көрсетпей шығуы тиіс болған [2, 71-б.].

Кимешек жас ерекшелігіне байланысты әшекейленген. Ең әдемі әшекейленген кимешектерді жас келіндер киген. Отыз жастан асқан әйелдердің күміспен және моншақпен әшекейленген кимешектерді киюі орынсыз саналған, ал, балалары есейген ересек әйелдер тек қана әр түрлі жіптерден сирек қатарлы кестелер түсірілген кимешектерді киген. Сол сияқты ұлттық киімдер қоғамдағы әдеуметтік рөліндегі ерекшеліктеріне байланысты хандардың, батырлардың, сал-серілердің, малшылар мен аншылардың т.б. киімі болып бірқатар топтарға бөлінген [1].

Ұлттық киімдердің дизайндық ерекшеліктеріне төмендегі мысалдар дәлел бола алады. Қазақ ғұрпында бас киім көріктілік пен сәнділікті, баршылықты білдіретін қасиетті киім саналған. Қазақтың «дос басына, дұшпан аяғына қарайды» дейтін мақалы осы жайдан қалыптасқан. Сол сияқты сыпайылық көрсеткенде, біреуден біреу кешірім өтінгенде, аяққа жығылғанда бас киімді шешіп немесе бөрігін аяқ астына тастап аһ ұру да осы бас киімді қастерлеуден туған. Қазіргі уақытта қоғамдық орындарда, жиындарда (діни мейрамдарды қоспағанда) бас киім шешу мәдениеттілік белгісі ретінде осы ертедегі этикалық дәстүрлерден келіп жеткен.

Белдіктер мен күміс кіселерді сәндеу өнері де ежелгі салт. Қазақта «Етігі жаман төрге шыға алмас», «Белдігі жаман мықынын тірей алмас» дейтін мәтел бар. «Кісі болмас кісіні мүшесінен танымын, кісі болар кісіні кісесінен танымын» (кісе – аса бай әшекейленген белдік) делінген мақалдар

да жоқ емес. Бұл сияқты аталы сөздер адамның кедейлігі мен жоқшылығын кемітіп айтылған деп жорамалдау әсте дұрыс емес сияқты. Мұнда әр адамның өз бойын өзі түзеп, өз орнын өзі таба білуі абзал деген эстетикалық қағида, елдік дәстүр бар. «Кемер белбеу бел сәні, кемелді жігіт ел сәні» деген сөз де бізге осыны аңғартса керек.

Халықтың сұлулықты ерекше бағалауы олардың сәндік-қолданбалы өнер бұйымдарын жасауда әсемдік пен көркемдікті бірінші орынға қоюынан көрінеді. Осы айтқанымызға мына мәліметтер мысал бола алады: Халық арасында белгілі бір топтар үйде де, түзде де, күнделікті тұрмыста да ұдайы жақсы киініп жүрген. Олар бойжеткендер, бозбалалар, салдар, ән-күй, күрес өнерпаздары еді. Сол сияқты келіншектер де тұңғышын тапқанша өте сәнді киініп жүрген. Кестелі, зерлі, жалтырауық киімдерді қадірлі карттардың да үнемі киіп жүруі ел рәсіміне тән сиымды салт деп саналған [3, 157-б.].

Қыздар мен жас әйелдердің ең бір сәнді киімі қос етек көйлек. Мұндай көйлек әдетте ұзын, кең, оның жеңінің ұшы мен жағасы, белі бүрмеленіп, қатпарлы желбір салынады. Қазіргі өлшеммен алғанда бір қос етек көйлекке 6-7 метрдей мата жұмсалады [3, 162-б.]. Оның үстіне қос етек көйлек ақ түсті қымбат жібектен, асыл матадан тігіліп, таза жүннен тоқылады. Осыдан халықтың сұлулық, сәнділік үшін қаражатын, малын, қолында барын аянбағандығын көруге болады. Салтанатты киімдердің белдігін жасау барысында тапсырыс иесі қымбат материалдар үшін таршылық көрсетпеген, шеберлер уақыты мен ісмерлігін аянбаған.

Ұлттық киімдерде, оның аксессуарлары мен әшекейлерінде еретедегі халықтың тыныс-тіршілігінен хабардар ететін сюжеттер де аз емес. Мысалы, І Петрдің Сібір жинағындағы (Олардың бір бөлігі Қазақстан территориясынан қазылған) ескерткіштер арасынан үш жануардың күресі, жолбарыс пен түйе күресі суреттелген құйма түймеліктер табылған. Ат, түйе, батырлар күресі, аңшылар көрінісі суреттелген бұйымдар да болған. М.Грязновтың айтуы бойынша шеберлер осындай көріністерді бейнелеу арқылы түркі-монғол батырлар эпосынан үзінділер көрсетуді мақсат тұтқан. Археологиялық қазбалардан б.э.д IV-III ғғ. тиесілі өрнектелген екі қапсырма табылған. Бірінде - ағашты көлеңкелеген екі ер кісі және сәукеле типтес бас киімді жас әйел бейнеленсе, екіншісінде - бір ер кісінің ерттелген аттарды жүгенінен ұстап отырғаны, ал екіншісінің әйелдің тізесінде жан тәсілім етіп жатқан көрінісі суреттелген. Осы көріністе ежелгі малшылардың өмірі анық танылады.

Дерекнамаларда осы сюжеттер: «Көшпелілердің ағаш түбіндегі демалысы» немесе «Салт аттылар ағаш түбінде» деп аталынған. М.П.Грязновтың айтуынша, осы көріністер алтайлықтардың «Қозы Көрпеш» поэмасының және қазақтардың «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» поэмасының сюжеттеріне ұқсас. Аңыздың қазақша нұскасында Қозы Көрпеш өзінің қарсыласы Қодардың қолынан қаза болып, ағаш түбінде қайтыс болады, ал осы ағаш түбі оның Баян-сұлумен кездесетін жері еді. Көрпешке оның ағасы Айбас пен сүйіктісі Баян-сұлу келеді, Көрпешінің басын тізесіне қойып, оның өліміне қайғырады. Осы сюжет аңыздың ежелгі және соңғы

нұсқаларында да кездеседі [2].

Қазақтың ұлттық киімдерінің ерекшеліктеріне жасаған талдау оның тәлім-тәрбиелік мүмкіндіктерінің жоғарылығын дәлелдейді. Мәселен, ұлттық киімдерде халықтың дүниетанымының, ой-түйсігінің, арман-тілегінің берілуін және оның ерекше эстетикалық талғаммен жеткізілуін, сондай-ақ қаншама ғасырлар елегінен өтіп ұлттық өнер ретінде ұрпақтан-ұрпаққа мәдени мұра болып қалғандығын жете түсіну – студент-жастардың *ұлттық киімдерді сақтауға, оны бағалауға және дамытуға деген ынта-ықыласын арттырады.*

Ұлттық киімдер тұлғаның *патриоттық және штернационалдық сезімдерін қалыптастырудың да маңызды факторы* болып табылады. Өйткені өз халқының тарихын, мәдени мұрасын жете тануы арқылы оған деген сыйластық қатынасы артады және басқа халықтың рухани мұраларына да құрметпен қарау дағдылары дамиды.

Әсіресе, ұлттық киімдерді әзірлеу жеке тұлғаның адамгершілік сапаларын, сұлулық пен әсемдікке талпыныс іс-әрекеттерін, еңбек іскерліктерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Өйткені ұлттық киім үлгілерін жасау процесіндегі адами қарым-қатынастар тұлғаның адамгершілік сапаларын (*сыйайылық, ізеттілік, тозімділік, жауапкершілік және т.б.*) мен құндылықтарын (*сыйластық, сүйіспеншілік, еңбекке құрмет, оперге құрмет, достық, ұжым және т.б.*) қалыптастырады. Топ болып атқарылатын жұмыстарда студент-жастардың өзара көмек көрсетуі сияқты ізгі әдеттер бір-біріне *сыйластығын арттырады.*

Студент-жастардың ұлттық киімі үлгісін әзірлеуде қол жеткізген жетістіктері олардың өмірде өз күштеріне *сенімді болуын* қалыптастырады. Олардың бір әрекеттен жаңа іс-әрекетке көшу қажет болған жағдайда *батылдық, іскерлік, откірлік* таныта алады.

1. *Рассохина Э. Казахские национальные традиции в современной одежде. – Алматы, 1982. – 80 с.*

2. *Асанова С., Птицына А. История казахского народного костюма и прикладного искусства. – Алматы: Тауар, 2000. – 220 с.*

3. *Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 240 б.*

Резюме

В данной статье рассмотрены разработки и особенности изготовления моделей национальной одежды и эстетическое восприятие, вкус, культура и сила творческого воображения.

Summary

This article is about and is art-creative, production of development and manufacturing of models of national clothes develops aesthetic perception, taste, culture and force of creative imagination.